

Man har mer utrymme för allt. Om den essäistiska kritikens lugn

Hur har kritikens förutsättningar förändrats under de senaste åren, och vad kan kritiken idag över huvud taget sträva efter? Michel Ekman reflekterar kring bland annat dessa frågor, men också kring lärdomar från sina många år som kritiker.

Michel Ekman

Hösten 2023 har varit en tid av debatter kring litteraturkritik, konstnärlig kvalitet och kulturlivets strukturer. De har förts i Sverige och Norge och småningom nått också Svenskfinland. Bakgrunden är kritikens trängda läge. Dagstidningarna har sedan länge successivt minskat på utrymmet för kritik. I den mån böcker, musik, bildkonst och teater uppmärksammas är det allt oftare genom intervjuer med och porträtt av personerna bakom verket. Analys och värdering saknas, den så kallade kulturjournalistiken blir en förlängning av verkens marknadsföring. Hand i hand med detta går likgiltigheten för kvalitet. Konstverken ses som varor, en bok är en bok vare sig det rör sig om en ambitiös dikt-samling eller en trivial underhållningsroman. Det värde alla kan enas om är det ekonomiska: förtjänar du pengar är du framgångsrik, också inom litteraturvärlden, också om det du gör är trivialt. Ett ömsesidigt nyttotänkande råder: beaktansvärda böcker skrivs av kändisar som drar in pengar, kulturredaktionerna stärker deras position för att därmed belönas med läsarklick. Allt detta utreds tydligt och pedagogiskt i de två pamfletter som Ellips förlag under hösten gav ut i sin essäserie, **Fredrik Hertzbergs** ”*Farväl kvalitet, farväl konst.*” *Om litterärt värde* och **Ulrika Nielsens** *Vad är litteratur och vad ska man ha den till?*

En annan aspekt av debatten som varit aktuell särskilt i Norge kring tidningen *Klassekampen*, och där till exempel *Vagant*-redaktören **Audun Lindholm** spelat en pregnant roll, är frågan om förtunningen av de litterära strukturerna. Det sedan länge minskande utrymmet för kritik i dagstidningarna nämndes redan. Andra aspekter är tidskrifternas allt större ekonomiska svårigheter och den minskade utgivningen av översättningar och originalverk som behandlar smal, till exempel teoretisk och kritisk litteratur. Den litterära diskussionen avtynar och nya förmågor får allt svårare att hitta inkörsvägar till ett kvalificerat författarskap.

Debatten har varit ensidig i den mån den alls varit en debatt och inte bara en monolog från dem som försvarat den kvalificerade lit-

teraturen och de strukturer den behöver. Deras inlägg har varit bra men de som lever av kommersialiseringen har knappast känt något behov att gå svaromål. I den mån de ändå gjort det har det oftast varit utan att sätta sig in i motpartens resonemang. Så egentligen har det mest handlat om att befästa det rådande tillståndet där *geschäft*et håller på att helt ta över den litterära institutionen.

All respekt åt dem som försvarar litterär kvalitet och framhåller nödvändigheten att se böcker inte som varor utan som konstverk. Och som gör sig mödan att förklara värdet av andra parametrar än de ekonomiska. Deras verksamhet är helt nödvändig. Samtidigt kan man se det som att allt detta tvingar in litteraturkritiken i en position som omöjliggör väsentliga aspekter av den. Litteraturkritik kan vara mycket. Ursprungligen var en stark drivkraft till genrens födelse att med hjälp av böckerna uttala sig om andra saker, närmast olika samhällsföreteelser. Den finns fortfarande kvar. Kritikern kan också rikta sin uppmärksamhet på till exempel psykologiska eller filosofiska frågeställningar. Allt detta är helt legitimt – en drivkraft till att läsa böcker är att de är utsagor om världen som man vill ta del av.

Men en annan aspekt av kritiken är den estetiska. För att böcker ska vara värda att uppmärksamma måste de ha ett konstnärligt värde – det gäller särskilt skönlitteratur. Vilket detta värde är, hur man definierar och kommer överens om det är osäkert och föränderligt. Om detta handlar Fredrik Hertzbergs ovannämnda essä. Att vara lyhörd inför sådana frågor är ändå en central uppgift för kritikern. Att oreflekterat berätta vad boken ”handlar om” eller utan problematisering spegla sig själv i den är inte värdefull kritik. Idealt kräver den kritiska verksamheten en viss lugn avskildhet. Alltså något som akut hotas av de angrepp och det förringande förtryck som ligger bakom debatter som den vi nu upplever.

Nu kan man förstås säga att det ligger i kritikens väsen att sticka ut hakan. Att hävda att något som en författare ägnat stor möda åt

och fäst stora förhoppningar vid, eller som många människor uppskattar, är medelmåttigt eller dåligt väcker aggressiva känslor. Så på sätt och vis förstör kritikern själv hela tiden förutsättningarna för att göra ett gott jobb. Och måste göra det: till den seriösa kritikens uppgift hör absolut värderingen fast den så ofta i eftervärldens ögon gått fel. Den är, riktig eller oriktig, ett svar på bokens utsaga och inleder den diskussion som, om boken är intressant och värdefull, småningom leder till en djupare förståelse för dess egenart och kanske till en omvärdering av tidigare bedömningar. Så kritikern sitter i en knipång: värdering är nödvändig men riskerar att försvåra förståelsen av boken.

KRITIKENS VILLKOR OCH DRIVKRAFTER

Min verksamhet som litteraturkritiker började i mitten av 1980-talet och minskade småningom under 2010-talet. Ett slags slutpunkt var väl när jag i början av 2022 publicerade min sista recension i *Hufvudstadsbladet*, där jag under åren varit mest verksam. Men då hade jag redan under ett decennium avlägsnat mig alltmer från kritikerrollen. Som regelbunden recensent verkade jag i *Hufvudstadsbladet* 1986–1992 och 2006–2022 och i *Svenska Dagbladet* 1992–2012.

Jag skriver fortfarande ibland om litteratur på olika håll, kritiker är jag dock inte. En kritiker bör hålla en viss, regelbunden produktionstakt. Helst bör man skriva varje vecka under boksäsongen på hösten och våren och någorlunda regelbundet däremellan. Bara på det sättet kan kritikern bli en röst i offentligheten, en fast punkt. Läsarna och det litterära fältet bör känna de viktiga kritikerna, hur de skriver, vad de uppskattar. Annars kan de inte få en uppfattning om följdriktigheten i kritikerns arbete och vilka värderingskriterier som gäller. En enstaka recension av en okänd skribent, hur väl skriven den än är, är ett slumpskott, en komet som passerar och försvinner utan att lämna spår. När recensionerna blir allt färre försvåras kritikerns roll. Kritikens tyngd minskar, både som värderingsinstrument och som igångsättare av meningsutbyten. Så på ett rent allmänt plan omöjliggjorde inskränkningar av ideologisk och ekonomisk art under 2010-talet småningom den roll jag hade strävat efter redan som nybliven kritiker på 1980-talet. Det skulle ha varit orsak nog att sluta.

Det viktigaste skälet till att jag började tycka att jag gjort mitt som kritiker var ändå den ofrånkomliga spänningen mellan kravet att värdera ett verk och viljan att närma sig det från andra håll. Värderandet, som varit

en viktig drivkraft när jag började etablera mig som kritiker, intresserade mig allt mindre. Dåliga och ointressanta böcker ville jag lämna därhän. Andra fick ta sig an arbetet med att peka ut deras brister. Stoltheten över att vara först på plan, att på recensionsdagens morgon efter intensivt arbete vara den som gav sina synpunkter på en ny bok, kändes inte heller längre som en tillräcklig drivkraft. Så förutsättningarna för mig att verka som dagskritiker fanns inte längre.

Dagstidningskritiken har sina bestämda former och krav som det är svårt att avvika ifrån. Tidningsläsning är en ritual som sällan medger överdåd. Texterna ska ha en viss, begränsad längd, de ska vara överskådliga och ganska klara. En god kritiker måste kunna skriva njutbart inom dessa ramar. Men kritik kan också vara annat. Den kan ta formen av allt från böcker och essäer till Facebook-uppdateringar, för att nämna genrer jag själv fortfarande ägnar mig åt. Och kanske är det om man lämnar dagstidningarna lättare att finna den ro och det oberoende av högljudda offentliga debatter som kritiken också kräver för att leva.

En dagskritiker skriver för tidningsläsarna. Den som väljer ett annat forum har större frihet att välja sin målgrupp. Säkert blir läsarna färre. Den som lägger ner sin själ i sina texter blir ofta besviken på responsen. Å andra sidan är varje verkligt uppmärksam och intresserad läsare oändligt värdefull. Vi befinner oss här långt bortom underhållningens mängdekonomi. Dessutom tillkommer en fundamental (men inte i sig tillräcklig) sak: en värdefull text skriver man för sig själv. Först när den får existentiell betydelse för en själv är det motiverat att erbjuda den åt andra. (I princip: yrkesskribenten blir tvungen att ibland tumma på denna sak för försörjningens skull.) Detsamma gäller också den konstupplevelse som kritikerns text uttrycker. Åtminstone när det gäller annat än dagstidningskritik kan man på den ställa samma krav som på den konstupplevelse den kritiska texten handlar om. Den ska vara av existentiell eller åtminstone djupgående betydelse. **Marcel**

Proust skriver i sin roman: ”I själva verket är varje läsare, när han läser, sin egen läsare. Författarens verk är bara ett slags optiskt instrument som erbjuds läsaren för att hjälpa honom att utskilja det som han utan denna bok kanske inte skulle ha sett hos sig själv.” Det är en klok men bedräglig formulering. Budskapet är inte att läsare ska låta sitt ego överskölja boken och betrakta den som en spegel. Tvärtom. Boken är det primära, det som öppnar en ny, okänd värld i läsaren. Man konfronteras med något som kanske ter sig främmande och ändå välbekant. Småningom minskar främlingskapet. Läsaren har blivit en annan och är beredd att ställas inför nästa bok eller konstverk som ska föra henne vidare i fördjupad förståelse av världen och sig själv i en aldrig avstannande rörelse. (Det är därför underhållningslitteratur inget har med en diskussion om konstnärlig kvalitet att göra. Dess syfte är att döma människor till det redan bekantas eviga stagnation och perspektivlöshet.)

ATT VISTAS I VERKET

Vad kan man då uppnå med den essäistiska kritiken som inte ryms inom dagskritiken? Man har mer utrymme för allt: analys, kontextualisering, personliga synpunkter. Man är inte beroende av krokar som genast ska fånga den bladdrande läsarens uppmärksamhet utan vågar räkna med att den som valt att intressera sig för just ens egen text har mera nyfikenhet och tålmod. I stället hotar den rekapitulerande mångordigheten. Likaväl som den knappa tidningsrecensionen idealt är ett språkkonstverk ska essän vara det, men med andra medel. Som litteraturkritiker bör man minnas att det man skriver om oftast är en text med konstnärliga anspråk och kvaliteter. Ens egen text ska leva upp till föredömet.

Det räcker dock inte. Den essäistiska kritiken, när den är lyckad, ska vara ett sätt att vistas i konstverket den handlar om. Det kan ske på olika sätt men alltid utan brådska, med tillräckligt utrymme både för de insikter och

kunskaper som förmedlas och för de känslor upplevelsen väcker i en. Ett fint exempel är *Birgitta Holms* nyutkomna bok *Mnemosyne – nio essäer om skapande* (2023). Den sammanhållande faktorn i essäerna, som behandlar författare ur världslitteraturen från **Homer** till **Christa Wolf**, är deras förhållande till minnet. Men framställningen är inte rätlinjig, den syftar inte heller till akademisk problemlösning och fullständighet. I stället kunde man säga att Holm vandrar i sitt material, betraktar det ur olika synvinklar beroende på vad som ter sig mest givande för varje verk eller författare. Allt bottnar i omfattande kunskaper som aldrig blir självändamål. Samtidigt genomsyras texten av ett diskret existentiellt perspektiv som man förstår att kommer sig av att Holm är gammal, har ägnat ett liv åt läsning och byggt en livssyn på det. Ett slags meditation över verken som ändå aldrig blir konturlös.

Ett annat vagare exempel kommer från mina egna erfarenheter. För ett femtontal år sen, när jag redan var över femtio, blev jag plötsligt intensivt filmintresserad och började gå på bio flera gånger i veckan. Småningom tedde det sig naturligt att skriva om mina filmupplevelser och det har resulterat i essäer, kortare tidningstexter och många Facebook-uppdateringar. Filmrecensioner har jag aldrig skrivit. Eftersom filmen i motsats till litteraturen är en hobby har det kanske tillåtit ett mera avspänt förhållningssätt. Några ambitioner att ”göra mig ett namn” eller förtjäna mitt uppehälle på det har jag aldrig haft. Mera har det handlat om att finna ett nytt fält för skrivandet, att lära sig nya saker och, sist men inte minst, att försöka formulera den genomgripande glädje som fyller mig under de största filmupplevelserna. De är av många slag men det jag nu tänker på är känslan när man kommer ut från bion efter en riktigt bra och berörande film. Förvirrad, plötsligt utkastad i världen står man där, börjar sakta vandra med folkströmmen, halvt glömsk av vart man är på väg. Allt tycks tala till en – människorna och deras röster, byggnaderna, ljuset som faller över dem – som en fortsättning på det man just upplevde där inne i den mörka salen. Och man spärrar upp sina sinnen, ser sig omkring, känner både distans och tillhörighet. Det är en känslomässig, förspråklig upplevelse och kanske just därför så stark. Utmaningen som skribent är att finna orden för den, förstå vad den bygger på och förmedla den till andra människor. För det yttersta syftet med skrivandet och läsandet av kritiska texter är att med språket som medel kunna dela sina upplevelser med andra.

Michel Ekman är författare, kritiker och litteraturforskare. Han skriver fortfarande sporadiskt i till exempel *Ny tid*, *Nya Argus* och *Svenska Dagbladet*.